वज्रपंजरव्याख्या

५७१

२५ पत्राणि

व.जे.
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥सरस्वत्यैनमः नमस्कृत्याद्युतश्यामरामकामप्रयामति व्याख्यास्येश्रेयसांसिध्यैवज्रपंजर
मारराम् १ इदंकिलवज्रपंजराख्यंस्तोत्रंविहृद्दत्तुजिघृक्षयायराद्दशरात्रान्त्वेमप्राप्य परमकारुणिकःकौशिकहि
विधनापनमनःसांपुंसांश्रेयःप्राप्तयेनिष्टनिवृत्तयेचपठनीयत्वेनोपदिशति ध्यात्वेति अत्रतावदियंयोजना
अन्तंविभुंनीलोत्पलदलश्यामत्वादिविशिष्टंध्यात्वारामरक्षांपठेदितिमंत्रपाठस्यमंत्रप्रतिपाद्यदेवतास्मृतिस
मकालत्वमेवागमप्रसिद्धमितिनध्यात्वेत्यनेनध्यानक्रियावसानेस्तोत्रपाठोविधीयते किंतुनपाठारंभोत्तरकाल
ताध्यानस्यापितुध्यानमारभ्यपाठःक्रियतइति ध्यात्वात्वेति निमज्यन्निःपठेन्मन्त्रमंत्रीपापविशुद्धयइत्यादिवन्न
योगोपपत्तिः नचसमानकर्तृकत्वसर्वकालत्वेइवसर्वक्रियोपरतिमपिक्ताप्रत्ययोपेक्षते समानकालत्वासं
भिन्नंपूर्वापरकालीनत्वंविवक्षितमित्यत्रनकिंचित्प्रमाणमस्ति यद्यपि ध्यायेन्नीलोत्पलश्याममितिपाठेपूर्वो

राम०
१

कार्थः सुलभस्तथापि ध्यानपाठारंभयोः पौर्वापर्यनियमे शास्त्रीयोऽयं नियमः किमप्यपूर्वमपेक्षते न चानयोरंगा
गीभावः तद्बोधकश्रुत्यादिप्रमाणाभावात् समुच्चितयोः फलसंबंधस्यासंदर्शनात् तथा च भगवद्वाक्यं ॐमित्येका
क्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशय इति न च स्वतंत्रयोरेव पौर्वापर्यकालानुष्ठानप्रति
पादनपरमेतत् दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेतिवदिति युक्तं स्यात्तेऽगामन्वात् न च पाठोन्मुखे मनसि ध्या
नाशक्तिः ध्यानोन्मुखे च पाठाशक्तिरिति नानयोरेककालता संभवतीवतीति वाच्यं निपुणमनसामनेकावधानदर्श
नात् न एवं राजा राजसूयेन यजेतेतिवन्नात्राधिकारी विशेषितः वज्रपंजररामरक्षाशब्दयोः पर्यायत्वान्नास्मत्कृ
तोपक्रमो विरुध्यते रामरक्षाशब्दस्य स्मृतिः चाग्रे दर्शयिष्यामः येनुः प्रकर्षेण गातः प्रातः प्रातरिति श्रुतिस्मृतिभ्यां श्रिय
येवेदादिबोधितदुरवगाहेतिकर्तव्यताकेष्विष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनीभूतेषु कर्मसु स्वमविशिष्टोऽयं योमंद्रोस्तीरिय रामर

स्तापठनीया तथोक्तं रामेतिमंत्रद्वयमादरेण सदापठंजंतुरुपैतिमुक्तिं कलौयुगेकल्मषमानसानामनन्यत्रधर्मे खलु
नाधिकारइति अतोमंदानामत्राधिकारइति तेषामिदंकौलमेवदोषफलं तथाहि भवोपदिष्टवेदान्तः कौ
शिकोपदिष्टागमः आपुष्मनांतदाख्यास्याचातुरीयंव्रजेज्जनिं नचमंदानुजिघृक्षयैवप्रभुः कौशिकायाकथय
दितिसंगतं सुकृतीपदेदितिभूम्निप्रसयदर्शानेनसाह्यान्मंदाधिकारनिवारणात् नचमंदोपिसुकृतीतिवाच्यं मं
दस्यबहुपापफलत्वेनपापुण्यसुकृत्वानुपपत्तेः अन्यथासुकृतिदुष्कृतिविभागोनस्यात् नचरामेतिवर्णद्वयमि
तिश्लोकेचसंवादनामस्तीति तथाहि नहिरामेत्यक्षरद्वयोच्चारणंसर्वधर्मेभ्योनिकृष्टमितितस्यार्थः किंतुसर्वधर्मे
भ्यः प्रकृष्टमिति योहिपदुपश्लोकेनापशब्दनः सकथंतत्रनिकृष्टत्वंकल्पयेत् अतस्तस्यश्लोकस्यायमर्थः कलौ
युगेसर्वदारामेत्यक्षरद्वयोच्चारणादेवमुक्तिर्भवति ननिस्माग्निहोत्रादिकर्मकरणात् कुतइत्यत्रोक्तंहेतुत्वेनोप

स्यतिकलौ युगे पापप्रशावल्यात्कृतोऽप्यग्निहोत्रादिधर्मो न पापक्षयद्वारेण मोक्षायपालं स्वयायेन वहुपेपाप्राप्नोषः ततोऽमुत्र
धर्मे नाधिकारः अतो रामेमहारिद यमेवमर्वं पापक्षयकं सर्वदा उच्चारणीयमिति तिलचान्यानर्थक्यप्रसंगः यतो
यत्र बहूनि कर्त्तव्यतांकं कर्मविनाभूतं न स्वल्पकर्मफलवदिव प्रतिभाति यथा स्वर्गाकृतिय स्तुवं धाम्यमेध विधाः
न त्वावश्यककर्त्तव्यत्वेन स्वल्पेनैव हितीयफलमिद्धिं द्वितीयस्यानर्थक्यं सर्वफलवत्तायां प्राप्नोति न चात्र किंचित्क
र्मारंभनियतं रामनामोच्चारणं येनान्यनर्थक्यस्यापात्रप्रसंगस्यात् इतरेतरानपेक्षाणामपि प्रधानकर्मणां समान
फलानां पर्यायस्यापि भवेत ततोऽग्निहोत्रसमानफलानां दर्शपूर्णमासादीनां दुःपरिहरमानर्थक्यं स्यादिति कृतंव
हुभाषितैः सिद्धतावत्या न शास्त्रस्य स्मृद्रुक्तस्य वार्थः समज मद्इति यदेवं न्यत्र चोपाध्यायादिभिः प्रतिशेषः यथाऽदि
ष्वांतं यालिखिनवानितिगुरुस्तुरवक्षताक्तराद्दरस्पर्शितत्वात् अत्र पात्तद्रनि स्थक्तनीतिनरद्दपुष्टिंगा

वज्र०
३
3

मेव निर्देशान्न स्त्रिया अधिकार इति गम्यते न च स्वर्गकाम इति पुंल्लिंगनिर्देशान्नत्वापि स्त्रिया अधिकारो न स्यादिति
वाच्यं तत्रसमन्यायस्याशंक्यत्वात् एतेन स्त्र्यधिकारनिरासेन तत्समानयोगक्षेमस्य शूद्रस्याप्यनधिकार इति त्रैव
र्णिका एवाधिक्रियंते ननु पठेद्धि स्त्रपाठे न कुर्यादिति वचनस्य कोकिमित्यपेक्षायां दृष्टसंभवस्यादृष्टकल्पना
नन्याय्येति अक्षरग्रहणमित्यापादिते तेन किमित्यपेक्षिते पदावधारणं तेन च पदार्थज्ञानं तेन च वाक्यार्थज्ञा
नमिति सामर्थ्यादवधृतेऽपि वाक्येनानेनानुष्ठेयार्थानवबोधनादनुष्ठानद्वारा फलवत्त्वाभावात्फलवद्व्यवहारांग
भूतार्थज्ञस्यापानतानिष्फलत्वेन शब्दस्याप्रमाणत्वादवभार्यत इति न्यायप्राप्ते तेनाक्षरग्रहणादीनां भाव्यतया संबंध
इति भाव्यापेक्षितनिवृत्तिः कदाचिन्न स्यादित्याशंक्याधान्वयिकर्मविशेषणव्याजेन भावनापेक्षितं भाव्यमाह पाप
ध्रीमवेकामयतामिति न हि वचनस्यातिभारोऽस्तीति न्यायेन वाचनिकफलसाधनत्वादस्य पाठस्य नाक्षरग्रहणादि

राम०
३

साध्यत्वेन संभाव्यत इति भावः तथा चानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्ती प्रयोगमहाफलत्वेनोक्ते भवतः यावद्धीमिसन्न च हे
तैः श्रावियोगात्मकहिंसावचनत्वात् पापानां चाप्राप्तित्वेन मुख्यार्थसंभवादिति नाऽभावो लक्षणीयः स च प्रागभा
वप्रध्वंसाभावयोरन्यतर इति नित्यं शमरहानपादनागतदुरितप्रागभावप्रतिपालनमवंस्थितदुरितप्रध्वंसाभावश्च भ
वतीति ज्ञेयं ननु सर्वकामप्राप्तिस्तर्हि कर्पीतरेषु बहुवित्तव्ययापायासमाध्येषु पेक्षावतां प्रवृत्तिर्न स्यादनेनैव सर्वकाम
सिद्धिरिति चेन्न वचनसामर्थ्याद्बहुफलत्वावगतेः कल्प्यमानेषु फलेषु किल्लैकं वेति पूर्वोक्तो न्यायः अप्सरानि
नवाचनिकेषु अन्यथा एकस्यैवाम्येपज्ञाः क्रतवः कामाप्याहि पंते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावि
ति अत्रापि तथा कल्पनाप्रसंगात् न चेतरत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिः फलस्य कर्मनिष्पत्तेषां लोकवत्परिमानतः फलविशे
षः स्यादिति न्यायेन प्रवृत्त्युपपत्ते तदुक्तं महाचार्यैः कर्मणामल्पमहतां फलानां च स्वगोचरे विभागः स्यान्न सामान्या

व०ग्र०
५

द्विशेषोपि नोदितइति ननु अजं विभुं नीलोत्पलश्यामत्वादि विशेषणविशिष्टं ध्यात्वेत्यत्र योभिन्नइत्युक्तइवप्रतिभाति॥
तथाह्यजत्वविभुत्वे आकाशादावपि विद्येते नचैवमाकारं तेषां ध्यानं संगच्छतइति चेत् न विभुशब्दस्यात्र शक्तवच
नत्वात् कार्यविशेषानन्तशक्तिश्च सर्वविषयत्वं शक्तत्वं केवलमीश्वरनिष्ठमेवेति व्यापकत्ववाचिनयो फलंमः विभु
शब्दस्य च शक्तवचनत्वं न केवलं तस्य विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनमित्याशयेनशादृष्टं पपरदृद्यस्महत्वाच्चयः कार्यः
अजं विभुं रामं तत्तद्विशेषणविशिष्टं ध्यात्वेत्यन्वयः रामशब्दस्य परब्रह्मपरत्वेन पद्मपुराणे दर्शितः रमन्ते योगिनोऽनं
ते सत्यानन्दे चिदात्मनि इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयतइति श्रीरामार्चनचन्द्रिकायां तु निर्गुणसगुणब्रह्मतया दि
र्शितः रमन्ते योगिनो नित्यं द्वारमपतिस्वकात् निर्गुणमद्वितीयानंदं सगुणं चेति कीर्त्यतइति यद्वा छित्वाते देवरामम् इति
परं विशिष्यसमर्थकपापोज्झ रामइति अयं श्रीराममन्त्राणां मध्ये एकाक्षरो बीजात्मको मन्त्रः अकारश्च वासुदेववा

राम०
४

चकः अकारो वासुदेवः स्यादित्यभिधानात् तथाचरां अङ्ग इति मंत्ररूपं वासुदेवं अजं विभुं नत्वाहि दोषणा विशिष्टं ध्यात्वे
ति संबंधः मन्त्रात्मा देवनेति सांकेतिकप्रसिद्धः सामानाधिकरण्यं यथा चेदं बीजं वासुदेवाख्ये परब्रह्मणि पर्यवस्यति न
यादृशितं रामशब्दार्थकथनपूर्वकसंहितायां तथाहि रकारो वह्निवचनः प्रकाशे पर्यवस्यति सच्चिदानंदरूपस्य परमात्मा
र्थ उच्यते अंजनेन निःकलं ब्रह्म शाणो मायेति च स्वराः व्यंजनैः स्तटसंयोगो विहितस्यापरायोजनं टेफेस्यातिमेयेन स्मात्
तमाकारयोजनं पकारो मुदपार्थत्वात्तन्मायेति चकीर्त्यते अहोमेवातमुत्सृज्याकारमेकाक्षरो मनुः स्यापं बीजस्याकेत
स्यात्समायं ब्रह्मकथ्यत इति ननु परब्रह्मणः कथमुक्तविशेषणोपपन्नत्वमत आह अवतीर्णमिति स्वसमवेनादृष्टाना
श्य शरीराभिमानित्वावतीर्णत्वं अनेन सर्वविरोधास्पदं ब्रह्मेति स्यायमुक्तस्याजत्वावतीर्णत्वयोरविरोधो दर्शितः क्वचित्त्वा
विर्भूतमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थोनुसंबंधः नन्वनेकस्वरूपस्य तत्रस्यकेनहेतुना शरीरोपादानमत आह जगत्त्रातुमि

५

5

नि दुष्टनिग्रहानुग्रहीतशिष्टपालनायेति पावन नचैवं नह्यगृहीतशरीरेणापि तेन सर्वशक्तित्विकुर्वाणेनास्वेच्छामात्रेणा
पि कर्तुं शक्यत एवेति पुनस्तस्य स्वस्यैवानुपपत्तिरित्यत आह स्वलीलयेति कतिपयपुरपतिरयतिरिदं छिंधी इदं जय इदमानय
कुर्विदं विकुरु इदमित्यनेकलीलाः कुर्वन्न केनचित्पर्यनुयोक्तुं शक्यते किं पुनर्भगवान्सर्वशक्तिमपास्त्रिभुवनाधीश्वशः अने
नच लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायो व्रह्मर्शितः तत्रह्युक्तं भगवता शारीरकभाष्यकृता यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य
राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवंति यथा वा
उच्छ्वासप्रश्वासादयोनभिसंधाय वाह्यप्रयोजनं स्वभावादेव भवन्ति एवमीश्वरस्यानपेक्ष्य किंचित्प्रयोजनांतरं स्वभावादेव
केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यतीति अथवा न स्वलीलावतीर्णमिति संबंधः किंतु स्वलीलया जगत्त्रातुमिति सं
बंधः यथाश्रुतमेव लीलाशब्दस्यात्र नानाभिप्रायैकवचनांतः लीलाभिरित्यर्थः यद्विनामप्यगृहीतशरीरस्येवेच्छामा

स्प० ५

त्रेणागवणावधमेनुवंधमत्तवानरजीवनश्चहत्योद्धारणाभ्यत्तमंरहूणाचंद्रचूडचापभंगाद्यलौकिककार्यपरंपरांकुर्यान्न
ह्यसंनपापरकिंचित्कुकर्मजडास्तावद्दाकस्मिकत्वसंदिग्धनिमित्तदृष्टमात्रसंपादितत्वान्निनचत्वान्कार्येषुपन्यमानाने
ष्वोरेमहाववपिष्करणयुः कुजर्कोपत्न्युनाम्न्ब किमीहः किंकायइमाद्विहृद्योपदर्शिनकुत्रकस्वभाववादाद्यवलंवनेन
विपर्यस्ताएवस्युः परमपंडिताःकेवलोद्विग्नाःपवित्रास्तच्चरित्राभिज्ञाः श्रेयोभाजनंभवेयुरितिकुंभीपाकाद्दयएवसर्वे
षांनिवासाःस्युरिति गतंजगन्मरहूणावार्तयापि अवतीर्णेतुभगवतितच्चरितानिस्वात्म्याचरंति प्रचरंतिचसर्वेतवा
ल्मीकिसंभवादिमहर्षिवाल्मिकिलासस्तुधासारेहरेकथांकुंभीपाकादीनां ह्रिर्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतः अनिच्छया
पिसंस्पृष्टोदहत्येवहिपावकइतिवचनात् अनंतस्तच्चरितेर्दिष्टेःक्षेनैःस्पृष्टैर्नानुचरितापचपमुक्तेनापचपाभ्यांसंरक्षितुमे
वावतीर्णेनपरमपुरुषेणाजगद्धितनिपुक्तमुत्पस्यामइति स्वलीलाभिरितिवत्तव्येराएकवचनेनेध्वीलानामद्वितीयत्व

व॰ स्तो॰
६

सूचनाय तथा चार्जुनः नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव इति कथमस्य जगतस्त्वरूपत्वमि
त्याशंक्य विशिनष्टि नक्तंचरान्तकमिति नक्तंचराणां रूपमात्तमोगुणोपजीवकानि णायानि च तेषां नाशकं. नक्तंच
राणां लोकान्तकात्मकत्वात् तेषामप्यन्तकत्वप्रदर्शनेकत्वेन स्वमुखं धावति पंचमः पद्मपात्रस्तुप्रधवध्वरणी तमी
महीमाहिष्कृतिस्त्वमुक्तोऽर्थः प्रदर्शितः इदानीं शापशोकदुष्टनिग्रहमप्यहंडकारणापसंचरणासमपर्ण्यवपक्कतनानतन्मा
त्रप्रयोजकत्वाद्यावतारम् नत्समयसंभावितस्यैव रूपस्य ध्यानं वहन् रात्रिंचरवधोपायवत्तयाविशिनष्टि सासि
करोति महासिकराभ्यावर्तते इति महासिकराः एवंविधश्चासौधनुर्वाणपाणिश्चेति विग्रहः स्कंधघटितवद्धा
वद्धत्वयास्येनासिकराणयोरेव पादानं वामैकहिणकरस्यायोर्धनुर्वाणयोःकरस्थितत्वसाम्येनेति तेयं अनयासासीनकराध
नुर्वाणमित्येवावहन् अनेन च प्रमास्वाप्रमासन्नवधोपायवत्तोक्ता अयोःप्रमासन्नवधोपायत्वाद्धनुर्वाणयोश्चा

राम॰
६

द

प्रत्यासन्नवधोपासन्नवधोपायत्वात् अनागतपापप्रागभावप्रतिपादनेनं वर्तमानपापविनाशत्वं चाक्तमितिज्ञे
यं अनेन पूर्वोक्तन्यायेन विभुत्वमूर्तत्वयोरविरोधो दर्शितः इदानीं मायामानुषवेषः सन्मनुष्याचारमनुस्मरन् दाशर
थिर्दशाननं त्यक्त्वा शिवप्रसादावाप्तपरमैश्वर्यमाकर्णनेन हृष्ट्वेन दीपवधे च सदाशिवकृतमेव प्रतिबंधमाशंक्याहितए
वाराणप्रवेशे शैवव्रतं शिवप्रसादनार्थी सन्नंगीचकारेति सूचयन्विशिनष्टि जटेति जटामुकुट इव जटामुकुटः तेन म
मंडितं भावेनिष्ठा मंडनमितिपावत् मुकुटसन्निवेशेन रचितो जटाकलापो येन शोभां बभारेति भावः भावक्तान
स्य नित्यं नपुंसकत्वाहृहाः प्रमाणमितिवत् सामानाधिकरण्यं यद्वा जटामुकुटेन मंडितः तमिति व्याख्येयं एवं च
मंडनानन्तराभावः सूचितः मुकुटोयमपाचश्रीरामस्वरूपमहिमाकोपिद्योत्यते येन जटाबन्धो मुकुटवद्वभासते
तथा चोक्तं रम्यासिंस्यलवैभवेन कतिचिद्दृष्ट्वा निकाशरिकाने पालक्षितिपालभान्नरचितं पंकं तशके

रा·ख्य०
७

नकरइति ननुतस्यमानुषेयत्वेपि किंशिवव्रतधारणेनेति वाच्यं लोकशिक्षारूपेण तथानुष्ठानात् तथाचोक्तं भग
वता नमेपार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणीति यद्यप्यहं न वर्तेयं जातु क
र्मण्यतन्द्रितः ममवर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वश इत्यादि रामशब्दस्यानेकार्थत्वात् संयोगादिना विनार्थवि
शेषपर्यवसानाभावाद्विशिनष्टि जानकीति एवं तर्हि अन्यतरेणैव चारितार्थ्ये उभयोरुपादानमनर्थकमिति
चेत्तन्न परस्परमप्रीतिपात्रत्वादेव तात्पर्यमाधयति राममिति अत्रपदच्छेदेप्येवं व्याख्येयं उपेतजानकीलक्ष्म
णमिति परिहाय जानकीलक्ष्मणोपेतमिति वहूनां तावद्बहुत्वातिशयेन गतमिति सूचितं साकारध्यानस्वरूप
संनिवेशोक्त्या विना ऽनुपपत्तेः तवशिष्टविशेषणाद्युपादानं न चापि दृष्टेः करणाग्रदर्शिनपासर्वावयवसं
न्निवेशविशेषोपलक्षणत्वेन ग्रहणमिति बोद्धव्यं इहाइंद्रनीलाद्युपमां परिहाय नीलोत्पलोपमया श्यामरू

रा·म०
७

पसमवायवत्संगेमाहृवातिशयोव्यज्यते अथैवनानि विशेषणानि सर्वेभ्योप्यवतारेभ्यः श्रीरामावतारस्योत्कृषत्वद्योत
कानि तथाहि नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोचनमिति मत्स्यकूर्माद्यवतारेभ्य अतिशयो दर्शितः जानकीस्याहिता
न्वमिहं वामनपरशुरामेभ्यः तेषामभिजनदारपरिग्रहाभावात् तुंक्वचरातनकमिति पद्दतामंनकाद्वासुदेवात् स्वली
लावतीर्णमिति पार्वडीलीलावतीर्णाद्बुद्धात् जगत्रातुमिति जगत्संहरणाग्रहत्वात्कल्किन इति यद्यपिकल्कीजग
त्राणायैवावतरिष्यति तथापि तस्मिन्समये म्लेच्छप्रायं जगदिति तात्कालिको जगत्संहारो विशिष्यते उक्तंच अवता
रान्तरेभ्य उत्कृष्टत्वं श्रीरामस्य क्वचित्मत्स्यकतदुलाः क्वचन शाकरोपाशनं क्वचित्पद्दमिताचमूर्तिरहरेभत्नसमये अयवि
निमयोभवद्भगवतोऽवतारान्तरेन सौऽस्तिरघुनायके प्रणानिमान्त्राणमपदइति तथामया श्रीरामसेवोत्सत्तिसागरेऽभि
हितं तिर्यग्योनिषु जन्मना श्रितमहानंगीकृताव्याव्याहृतिः क्वापधर्मस्कथापिकापि वचनं हृत्सुनमात्रेर्पितं स्वमेप्यत्स

वध्रूकस्यापरिहृतापारंवडिवार्चांकुतःकारुरोपकनिधेःकृत्वारघुपतेर्नानावतारांतरेइति तदेवपठनीयत्वेनविहितं
वध्यपंजरारंभस्तोत्रमिदानींविविच्यते तत्रमनुष्याणांशिरःप्रभृत्यवयवावाच्याइतिसूचयन्नपंचश्लोकाचसामान्य
तःसर्वंश्रीरामचरितंसंगटकृन्नरामरस्याशङ्खचाज्वर्थैरचयन्नचंद्रकंडआह शिरइति अत्रसर्वेषामेवत्रैवर्णिका
नामप्याप्रार्थनायांकर्तव्यमितिद्योतनतापसर्वंनाम्नास्मरः प्रयोगोमद्इतितस्यचानाहतत्स्यैवप्राथम्यमतोभिधानं पुर
मार्थेपाठेउहसौकर्यायअस्यामेइत्यस्यस्थानेनइत्यसकृद्दृशोसौक्वचिद्दृष्टतावनर्थप्रसक्तः तदुक्तं मंत्रोहीनः
स्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधादिति ततश्चशि
रस्तेराघवःपात्विति पाठोभवतीतिकुशलैरवधारणीयं पात्वित्यनेनत्स्माद्दृतिक्तपरइतिइष्टदेवतानुकंपाविशेषोस्त्येर
हरहेत्युक्तेःस्वधेषणाकर्त्रीरीत्यनुकंपातिशयोस्याऽयमसामानसप्रत्यहमेकमेवावलंबतइतिनान्यकल्पितत्वभ्रमःकार्यः

याहि रागद्वेषेति वक्तव्ये ईदृशोक्तिरध्येषणाविषयत्वमस्याकूतयति तेन चात्मनोध्येषणाकर्तृत्वान्न कूलशाक्तेन सम
स्तजन्मसंभवमुक्तनस्याभावं द्योतयति येन तु मंदभाग्यानामपि याहिरुक्तेस्तादृशयोगास्त्रे कौशल द्योतकारवेत्स
वसेद्धं अनन्तशिरःप्रभृतीनां रुद्राणामवस्थितशिरःशूलादिध्वंसनमनागततत्त्वागमभावप्रतिपालननिमित्तिकेचित्
तन्न एवंव्याख्यायामवीवपवेषु रामरक्षापाठकानाप्यनुक्तेरोगदर्शनाद्धास्त्यस्मदनुक्तविरोधेनानुपपरत्वकल्प
नायतेः स्कन्दौ यावागामत्तरेति इति वद्भिः किंचिदेतद्व्याख्यानविमर्दछेदापनीत्धाधारकुठारादानमनुकरोति तथाहि
यशिरःप्रभृत्यवयवव्यथाः किंचित्करैर्भिषगादिभिर्निराकर्तुं शक्यास्तेन महदर्थं परमात्माप्रार्थित इति किंच अनागत
व्याप्याप्रागभावपरिपालननिमित्तिव्यथासामग्रीविघटननिमित्तिवक्तव्यं कृषेः पुष्पाधानलक्षणस्यानुमूर्षोर्जीवितार्थस्त्व
क्षणस्यवापालनस्यप्रागभावेऽसंभवात् नहि सामग्रीविघटकोरागद्वेषवदन्यदृष्टविघटकतावाद्यानवत्त्याक्रियया

पं.ज्यो० ९

नाराधिते जगदीश्वरे संभवति नचक्रियापेक्षायामीश्वरत्वव्याहतिरितिवाच्यं चक्रचीवराद्यपेक्षित्वेकुंभकारकर्तृत्व
व्याहतिप्रसक्तेः तस्मादत्रैतेषां रक्षणानामसमानसंकल्पोपजननद्वारानत्रनेत्रस्यापासनानुकूलक्रियाजनकत्वं न
थ्याचश्रीमद्भागवते भारःपरंपट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमांगं ननमेन्मुकुन्दमिम्मादिवक्के मांविषवरीनरसनायास्तोतिनोमा
धवं लोकरोतिकर्णकौरवेन ऋणुतःश्रीनाथयातितगुत्तगानतेन्तुनीफलमेवधेवनहितोसलोनमेदृष्युतंसःस्मारगुर्नयुमा
न्यईशसमतत्वेभक्त्याविहीनःसदाइति यद्वितेपुतेष्ववयवेषु जगदीश्वराराधनानुकूलक्रियावत्तातस्मात् अरक्षि
ता एवतेस्फरितिकुशलाप्रवाविद्वांकुर्वंतु नचैवंशिरःसूत्राद्युद्देशेस्तोत्रस्यपाठःशिष्टैरनुष्ठीयमानोनयुक्तःस्या
दितिवाच्यं पाठमात्रस्यसर्वकामावाप्तिसाधनत्वेनविनियोगात् आरोग्यकामस्यापिपाठोपपत्तेः तथाविनियुक्त
स्याप्यर्थचिंतायांप्रसक्ततायांयोग्यस्यैवार्थस्यस्वीकर्तुमुचितत्वात्तत्तत्स्थशिरःपात्वितिस्वप्रसंगामासक्तस्वगुणा

राम० ९

गताश्रवणोऽचपूर्णितं करोत्वित्यर्थः राघव इति च रघुवंशेऽवतीर्णो इत्युक्तं सकलवंशशिरोमणेस्तत्र रघुवंशरत्नस्याच्छि
रोरत्नकता राघवस्यौचित्येनितान्तस्थं इदानीं रघुवंशे कस्य पुत्रः केन च प्रकारेण लब्ध इत्यत आह बालमिति दशरथ
बालात्मजानां पुत्रत्वेनाङ्गीकरणेन पालनत्वाद्दौचित्यं तथा दशरथाः कायाः यस्माद्दयो यस्मात्सो दशरथो विष्णुः रथो
यस्मात्स्यदने काये च रणे चेमोऽपि चेति विश्वः सत्त्वात्मा यस्येति दशरथस्यात्मा यज्ञः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः तस्मा
ज्जातः पुत्रेष्टिसंभव इत्यर्थः यद्वा मायुक्तत्वमस्येन दशरथात्मायपश्चात्तस्मात्तोजातः अनेनत्राणत्वमंगानयना
द्यात्मानानिर्गस्यरक्ष्येते तस्मात्दचेदननतःक्षुं पांगारभस्मरेणात्त्वरणासक्तं भालं करोत्विति भावः कस्यामात पु
त्रत्वइत्यत आह कौशल्येय इति कौशल्यायाः पुत्रदर्शनोत्सुके दृशौ वनेन यास्मिने इत्सौचित्यं तन्वतिमादर्शन
तद्गुणाश्रवणासंभवनानेदाज्ञाक्रमेऽद्वे करोत्विति दहस्य इदानीं चरितानि वर्णयन्नाह विश्वामित्रेति श्रीरा

वज्रं०
१०

10

मोवतीर्णा इति परमसंतोषहेतुश्रवणो नरक्षितो विश्वामित्रकर्णाविसौचित्यं अत्रषष्ठीतत्पुरुषेण श्रीरामप्राचुना
यविश्वामित्रोदशरथंप्रत्यागतवानित्याख्यायिकासूचिता नहियद्यस्याप्रियंभवति नसतद्याचते बहुव्रीहिणा
ताटकावधश्चासूचिते नहियस्यपःप्रियोनभवतिसतंभयउपस्थितेरक्षति पुनश्चषष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेनब
लातिबलयोर्विद्ययोर्लब्धयोनैकैर्नघशास्त्रैस्यापदेशाख्यानमाकूतिनेवेदितमनशीतिपात्रेकश्चिदुपदिशति अनी
सद्यस्वगुणगणाकर्णनकर्णाराकृत्याचनैर्मौल्यतुलसीधारणोचितियोजयत्विमाकृतं तदुत्तरचरितमाह
ध्यासमिति द्वितीयस्त्रिकुशालस्यापि विश्वामित्रस्मरीयपन्तसरहणामामध्येन विछिन्नेवनामिकाभूत मा
चमरवरक्षणो नरक्षितेसौचित्यं अनेनसुबाहुप्रमुखराक्षसवधाख्यानंसूचितं नैर्मौल्यमाल्यनिवेदितधूपधूमा
घ्राणमभंकोत्वितिनातत्पर्यं पद्मपत्त्रघ्राणाभ्याःशाइवंनप्रतिभातितथापिइतरपरिवर्जनसंकल्पभवाः

रामं०
१०

संमेवक्लेशाः अवेहितपुष्पधूपादिपरिमलग्रहणावर्जनेनात्मर्थे मुखं सौमित्रीति सौमित्रिणा किल हीनवदनेन
धनुर्दिदृक्षया मिथिलां गन्तव्येति प्रार्थितः श्रीरामो वन्मूलनपानथा करोति तन्मुखरक्षणादौ चिह्नं अनेनरागना
नेहागमनादरत्यापिकासंगृहीता तत्प्रतिमामभिमुखं समाहाकरोत्विति भावः जिह्वामिति विद्याशब्देन ज्ञानसा
मान्यवाचिनात्मावे विषयकज्ञानविशेषो लक्ष्यते एवं गौतमशापं ज्ञात्वैव श्रीरामः शिलामारोहेति लक्ष्यते श्री
रामपादरजसा पुनरहल्या भविष्यतीति गौतमजिह्वाखापिनारूराणामवितथाभावविधानादौ चिह्नं तत्तु नोस्या
दानां नदीयनिवेहितरसास्तक्तनां करोत्विन्याकूतं कंठमिति भरतः शबरेन रटेइतिविष्वः ततश्च तदैर्वगीनाति
पुंगोवेहितस्कनद्रमर्थः वह्निश्च भिवादनस्तक्तमोदितिस्मृतेः शिलायामनुष्यत्वसंपादनेनापि चमत्कारात्तैरपि वि
षैरपिस्कृतः किमुत विशषैते महर्षिभिरिति कैमुतिकन्यायोऽत्र द्रष्टव्यः स्कनिपठतां नेषां केदरस्तूणादौ चिह्नं

११

निर्माल्यमालाधारणासक्तकरोत्विनितान्यर्यं स्कंधाविति हरचापजिष्णुत्तपास्वधनुषोऽस्यस्कंधमूरूपेणानन्स्कंध
स्मरन्तेणानन्यौचित्यं दिव्यमायुधंयस्येति हरचापधारइत्यर्थः महोत्सवेतच्छिविकादिवहनासक्तौ करोत्वितिना
न्यर्थे भुजाविति हुत्विपाणाकिलभुजाः कार्मुकेणव्यापारादवश्यक्तान्यासमस्तेचश्रीरघुनाथेन तद्वणाइक्तिनाइस्यौचि
त्यं प्रज्ञाघामक्तौकरोत्विनितान्यर्थं हृदयमिति जामदग्न्यमनोऽवलेपापहारिहोचितं ध्यानाद्यासक्तंकरोत्वितिर
हस्यं अनेनैववनवासांगीकारादिचिन्तां नोप्युक्तः जामदग्न्येन महच्चरितमेनदेवकृतंपरित्वितुराज्ञापरिपालनं न
तोप्यधिकंनपापितुराज्ञाकरणाच्चस्पतुपंकृतवानिति सहिपितुराज्ञयापरपीडांकृतवान् अयंतुस्वपीडांस्वीप
पीडामल्पसमपसंभवादित्युत्कर्षः स्तुतुहिभिरवसेयः अत्रापिभरतवंदिनःसौमित्रिवत्सलइत्यत्रदृष्टव्यं भरत
शत्रुघ्नतनुजनचनतपाभरतागमनादिचिन्तांनोक्तः सौमित्रिर्वत्सलोपस्येतिलक्ष्मणाविहितसेवोक्तस्य संध्य

मिति स्वगृहान्निर्गम्य पावनं पंचवटीनिवासं मध्येशरण्यमेभ्यः सीतालक्ष्मणयोरक्षितत्वाद्धे चित्त रघुवरशरण्यस्य
तुरंशमहस्रसंख्याकरक्षउपलक्षणार्थः यद्वा खंखाकाशंशशानि मार्गत्वेनोपादत्ते इति निरवशेषरक्षःसमूहस्य ध्वंसी
मर्थः मध्यनाभिकटिसविध्यजानुजंघाभुतनह्युपमुक्तवाससोधारणामलक्षेत्वमेवरक्षणमित्यवसेयं अनेन मारीचि
वधोपाख्यानमुक्तं भवति अपिच इममेव च योगमाश्रित्य खरशब्देन जटायुं बुद्धिस्थीकृत्य तस्य ध्वंसो लयो यस्मि
न्निति सुपत्नाजटायुमुक्तिहेतत्वेनोक्तेः तत्रोपाख्यानमपि समुचितमिति मन्तव्यं नाभिमिति जाम्बवान् किल सुग्री
वसचिवः पंपाप्रदेशे विचरंतं श्रीराममाकर्ण्य सुग्रीवमुपदिदेश अनेन सख्ये कृते वालिनं जेष्याम इति तस्य च
र्हृत्वेन भिदा अपनयानञ्च वालिकृताभिधानजन्मभयाभावेपि नाभिदेशस्यानिमहत्वात् तत्रैवाभिधानमीनस्वी
यत्वसंपादनेन रक्षितत्वाद्धे चित्त सुग्रीवेश इति सुग्रीवस्येशः सुग्रीवेश इति षष्ठीसमासात्सुग्रीवायदाश्रीराम

स्वामित्वेनस्वीचकार तदादुंदुभिकायोच्चाटनयत्नालंभेदनपरीक्षार्थंस्वीचकारेतिहृन्नांनःसर्वोपिसूच्यते कटिंयाति
ति वालिभयादृष्यमूकपर्वतगुहायांनिलयनेनभयंकटिभागस्यसुग्रीवस्यस्वामित्वोत्तरकालंवालिवधेनतत्कटिरक्षणा
दौचित्यं सुग्रीवईशोनेनेतिबहुव्रीहिणाच किष्किंधायांराज्यसिंहासनाभिषेकेंगदादिकपिस्वाम्यं सीताशुद्ध्य
र्थंहनुमदादिप्रेषणंचेत्यादिहृन्नांनयंजनंज्ञेयं सक्थिनीति समुद्रोल्लंघनेहनुमतःसक्थिशिलाघवापादनेनर
क्षणादौचित्यं हनूमान्प्रभुर्येनेतियुक्त्यासमुद्रोल्लंघनंचनभंजनाक्ष्यादिराक्षसवधाख्यापिकास्त्विता ह
नुमतः प्रभुरितियुक्त्यानुरागादिरपिहृन्नांतःसूच्यते जानुनीति सेतुबंधनेनसमुद्रप्लवनसंभावितकपिजानु
क्लेशापहरणादौचित्यं जंघेति विराटस्वरूपायेरुयाभूर्लोकस्यजंघास्थानीयत्वाद्रावणवधेनतस्यरक्षणादौ
चित्यं पादाविति लंकायांविभीषणाभिषेकनव्यरणाभिषेकनव्यरणयोरत्रोपस्थपमुकुटशिरोमणिमरीचिनी

राज्ञितयोरक्षणार्थैरिचिमं नक्षलं कायात्रासक्तौ करोत्विति रहस्यं नहैवं योगिकैर्नामभिर्ईशवरनवधांतं श्रीराम
चरितं प्रतिपाद्येदानीपातालादिसप्तलोकात्मस्यास्यशरीरस्य संरक्षणाणावतीर्णो भगवानिति अखिलवपुरितिन्न
नेनसूचयन् अवयवीअवयवातिरिक्त इतिमतमनुसृत्य भवानीवल्लभोरूढेन भगवन्नाम्नाभक्तशरीरस्यदासता
कारेणापरिग्रहलक्षणं रक्षणमभिधत्ते पातुरामइति ननूत्तरभाग्य पोध्याप्रवेशज्ञानपरित्यागादीनांचरितानां
मत्वात् कथंरावणावधांतमेवचरितं वर्णितमितिचेत् सत्यंमुख्यानवतारप्रयोजनकथनेनास्यकथितप्रायत्वात्
नोक्तमितितेयं एतस्यचस्वस्तोक्तस्यचस्तोत्रस्यहृदयंमंत्रइतिप्रतिपालयन् पार्वतीपतिः फलस्यपाप्मघ्नी सर्वकामदा
मित्यनेकोक्तेः पाठग्रहणिप्रतिबंधकालस्यदोषनिवृत्तयेऽर्थवादानाह एतामितिरक्षामिति रक्षाकरणस्तोत्रे
कार्यत्वापचारोयथा यावद्दधिभुंजानोऽन्वरंभुक्तेइतिप्रयोगः रामवल्लोपेनात्मारामरक्षेतिमध्यपदलोपी समा

सः श्रीरामस्य पद्मलं जगज्जैत्रारामनामषष्ठ्यं तत्रस्य स्तोत्रस्यापि वर्णनेन इति रामरक्षाशब्देन व्ययरेष्टव्यमिति भावः दुःखिनः
आयुषः किं प्रयोजनमत आह सुखीति सुखेन आयुः श्लाघ्यमिति भावः अपुत्रस्यायुः सुखेन प्रयोजनमत आह पु
त्रीति पुंनाम्नरकात्तारकत्वात् समर्थेनैव सुतेन सुखं श्लाघ्यमिति भावः स्वस्वविद्याजनितविजयाभावेन सर्वमिद
न्त्वश्लाघ्यमित्याह विजयीति विजयः उत्कर्षः सोस्यास्तीति विजयी पूर्वोक्तं सर्वमपि विनयाभावे निष्फलं तत्राह
विनयीति उक्तमेवार्थं पुनः समुद्रान्तकराद्दुरितहेतुयशोधर्मयुगेन निःस्यात ग्रन्थे तिधानं समवाप्तकामैरइष्टि
भिः किं समवाप्यते इति शातान्त्येस्मादिमृष्टं प्रसंगात् लोकहितायकिंचिदन्यदुपदिशन् स्तोत्रमहात्म्यमुपोद्घा
तयति रामेति अत्रैयोपि शब्दाः प्रकारवचनाः राममितिशेषः रामनवप्रकारिक्यास्मरन् रामभद्रत्वप्रकारि
कयावास्मरन् रामचन्द्रत्वप्रकारिस्मा रामं विषयीकुर्वन् नरः पापेन लिप्यते पापालेपे च भुक्तिर्वा मुक्तिर्वा वाछि

ताभवतीत्यर्थः तथाचैषोनाम्नांमहिमाऽऽकृतिमिद्धतारंदीर्घानलबिंदुसर्वकंदीर्घानलंपुनर्मायनमस्त्वद्वायन

मोभद्राय नमइत्येतनत्र्यक्षात्मिकाःसच्चिदानंदाख्याइतिउपासितव्यमिति इत्युपासितव्यमित्येतेर्मंत्रैरुपासितव्यं

ध्यानंकर्तव्यमित्यर्थः अत्रश्लोकेपिस्मरणंध्यानमेवविवक्षितं एवमुपोद्घातंविधायप्रकृतमाह जगदिति इर्वो

क्तेषुत्रिषुनामसुमध्येजगाद्विजयसाधनेनांतःपाठःरामोखिलवपुरित्यत्रपठितेन रामनाम्नाऽभिरक्षितं कृतोग्नी

वनेमेतत स्तोत्रंयःपठेद्धारयेदिति पठेदथवाभूर्जपत्रादावालिख्यसुवर्णनिर्मितालंकारविशेषेनिक्षिप्यकंठेधा

रयेत्तस्यसर्वसिद्धयःकरस्थाःभवंतीत्यर्थः विरोधाभासालंकारोयंःकर्ताःऽस्यफलस्यभोक्तेतिविरोधपरिहारस्तस्य

ष्टः हितीयास्तोत्रस्यसंज्ञासनिमित्तावहत्र प्राशस्त्यांतरमाह वज्रपंजरेति शिवोमास्त्वपेषांनइतिव्यधिकरणबहु

व्रीहिःसमासांगीकारेण रामाःश्रीरामभक्ताः इतिभावः रकारोवह्निप्रवचनःप्रकाशेपर्यवस्यतीतिसत्कृते तेजोविशे

रा॰र॰
२५

14

पवाचकस्यरेफस्यानवछिन्नप्रकाशात्मकश्रीरघुनाथलक्षणत्वमंगीकृत्य भ्रमगतौ भजनशब्दइतिधातुनाइ
ष्टफलनीतिज्ञेयं रामारांकवचं संरक्षणसाधारणकारणमितिपावन लोकेचरामशब्दस्यसुकेप्रसिद्धत्त
द्रक्षणसाधारणकारणस्य च पंजररूपत्ववज्रपंजरसंज्ञेत्याह वज्रेति वज्रसुधाविकारेभ्याहीरकःश
क्रेहे निघंट्वभिधानात् लोहपंजरोवज्रपंजरशब्दार्थः यथालोहपंजरः शुकानां संरक्षणंतथेदंस्तोत्रंश्री
रामभक्तानामितिभावः स्मरेदिति पठतांफलसाधनमितिकिंवक्तव्यंस्मरणमात्रेणापिफलदमितिप्रा
शस्त्यातिशयः जपान्मंगलमितिवा जपसहितमंगलमितिमध्यपदलोपीवासमासोद्रष्टव्यइति सर्वत्रनीति

राम॰
२५

कमर्थंव्याख्याय पारमार्थिकमर्थंव्याख्यास्यामः तत्रैवोद्घातत्वेनदंतावदंनतश्चिंतनीयमित्याह कौशि
कोध्यानेत्यादिना ध्येचिंतायामितिचिंतापरपर्यायविचारवाचकत्वाद्ध्यातोर्विचार्यपदेहित्यर्थोलभ्यते वि

चारस्य च निश्चयाविनाभावान्निश्चित्येतदर्थो विवक्षित इति ज्ञेयं भगवद्वाल्मीकिकृतरामायणाख्येतिहासा
नुवादी किंवात्र भगवान्भवानीवल्लभः तदत्र मूलकृतरामायणामेवोदाहृत्य चिन्तनीयं किमिदं यथाकृतर
वार्थपर्यवस्यति किंवाकृतिमात्रमात्रार्थोनरे पर्यवस्यतीति तत्र पूर्वकोट्युल्लेखो नीलोत्पलमित्यादिना अवती
र्णोमित्यन्तेन सहेतुको दर्शितः अजं विभुमित्यन्तेन चान्यकोट्युल्लेखः सहेतुको दर्शित इतीत्थं लीलाहितनटादिदृ
ष्टान्तावष्टम्भेनान्यथाकारस्यातिभासमानाधयतीत्सर्वकोटौ हेतुतां प्रतिपद्यते तथाच प्रयोगः विमतः रामत्वेनाभ्यनि
योग्यः लीलावन्नरत्वान्नरवत् नच स्वरूपासिद्धता नरत्वेनाभिमतस्याविवक्षितत्वात् तच्च तद्व्यतिरिक्तनरेषुव्य
भिचारः योग्यतयानिरस्तत्वात् नच साध्यविकलो दृष्टान्तः तद्धेतुकस्यान्तदाकारत्वोपपत्तेः उत्तरपक्षेऽपि प्रयो
गस्तु विमतोनाभ्यनियोग्यः विभुत्वादाकाशादिवत् दोषचिन्तात्वत्र तत्र करिष्यामः एवंचानयोर्यत्तर्कात्तुरूट हि

तेनात्पर्यनिर्णिस्मिरामरस्त्रापठनीयेतिनाक्त्वार्थः नन्वानंतर्यस्य क्त्वार्थत्वाहाहायहारामरस्त्रापाठस्तरानहाविचा
रानंतर्यमित्यशक्यमेतत् नहिशानशोचिचाराः कंचुंशकंते रुनावाकेवलमहष्टार्थेनप्रनिपद्यतेतिचेत् कोवा
श्रुतेक्त्वाश्रानंतर्यार्थता निपतत्पूर्वतापाएवक्त्वार्थत्वात् ननुसमानकर्तृकतानावश्वेत्क्त्वार्थः यद्दोर्वयां नरःश्रु
त्वामर्वपापैःप्रमुच्यतइत्याद्दौव्यभिचारात् नचतस्यावाचकत्वंनामिसमभिव्याहारभ्यत्वात् नहिपश्यन्गच्छति
श्राहतुंपानीतिशत्रुतुमनावपिसमानकर्तृकतापविहितौनापिपूर्वकालतामात्रंमुख्य व्यायपसपतीत्याद्दौ
व्यभिचारात् एककर्तृकत्वेवसमभिव्याहारलभ्यंपौर्वापर्यस्यार्थत्वमप्यमात्रंमुख्यमाख्यात् नचपश्यन्गच्छती
त्याद्दौव्यभिचारान्नेदंसाधनं श्रुमासंगिकक्रिययोरेककर्तृकयोःपौर्वापर्यनियमात् नापिप्रतिनियतपूर्वकाली
नत्वयस्मिन्वाक्येप्रधानक्रियेतयोर्योग्यतापरामर्शेनेनपतितिनिपतत्पूर्वकालत्वस्याग्निहोत्रंजुहोतियवागूंपच

च तिअनुलिंपतिस्नातीत्यादौ पूर्वत्वनियमस्य प्रमाणान्तरेणैवावसेयमानत्वात् अथवा भुक्त्वा व्रजतीत्यत्रा
क्तमपथ्या प्रतीतिस्तथापि यदि भोजनमुत्तरं तद्व्रजनं स्यान्न न क्त्मना क्त्वाप्रत्ययो बाध्येतेति भोक्तुं व्रजतीति
प्रयोगः स्यात् अथ व्रजनार्थं भोजनं भुक्त्वैकं जिकमिति प्रयुज्येतेति परिशेषाद्देवानियतपूर्वकालतासिद्धिः किं
च प्राधान्यकृतमनिपतयोर्वाप्यर्थं ब्रूमः यदि तत्र वाक्ये भोजनमेव प्राधान्येन स्यात् भोजनविषयक एवानुभवः
स्यात् ननु व्रजनविशेषकः अपि च समानकर्तृत्ववाचिना धात्वोर्यद्युत्तरक्रियाप्रतियोगिक्रियान्तरन पूर्वका
लतात्क्त्वार्थः स्यात् न तत्उत्तरक्रियायाः प्रतियोगिमात्रत्वेनोपपादनात् व्रजनात्पूर्वकालीना भोजनक्रियेति
प्रतीतिः स्यात् न च तथा प्रतीतिरस्ति भोजनपूर्वकालतानिरूप्यत्वं व्रजनगतानां नटकत्वस्य प्रतीयमानत्वा
त् तस्मादानन्तर्यमेव क्त्वार्थः पूर्वकालतानुनिरूप्यत्वेन व्रजनस्य प्रतीतिरिति निष्कृष्टं अत्रोच्यते ननावद्भिन्न

कर्तृकर्तृत्वेनकाशमनयः परोर्वशंसकृत्वेमात्रैः स्थितइत्यथाहारेणाव्याख्यातान वयंतुसमानकर्तृकत्वेनतु क्रा
र्थः समभिव्याहारगम्यत्वात् नेवेष्टापत्तिरितितुत्तरं यत्तुसर्वकालेशक्तावपिव्यभिचारउक्तः सततमुखं
व्यादायस्वपितीत्यादौ स्त्रीपहासिकप्रसंगात् योहिकश्चिद्दशशरीरोभवतिनस्वजाग्रद्दशायां स्वापदशा
यांवाप्रसक्तनानतुरूपाश्चेष्टाभवंति जाग्रद्दशायांपथ्यालालादिनिर्गमः स्वापदशायांसशब्दश्वासादिः
तदेवोपहसनेनिद्रितोमुखंव्यादायस्वपितितस्वापोत्तरंमुखव्यादानंकिंतुप्रभोवायंमुखं आस्तेववा
तीति अथव्यादायोत्तरकालीनेनैवस्वापक्रियापाकियाक्षिप्तेतितिजदोषः यत्तुनिपतसर्वकालत्वमपिप्रमा
णांतरप्रतिपन्नमितितदसत् अग्निहोत्रंजुहोतिपवागूंपचतिरस्तुलिंपतिस्यानीत्यत्रव्याप्याप्रवृत्तेः तथा
हि तत्रार्थक्रमामात्रकमाद्धवचनमिति व्रजतिभुक्त्वातुकौवेपरीत्यापत्तेः यत्तूक्तं एकस्मात्प्रार्थ्यत्वेऽसु

वज्र
९६
16

राम॰
९६

नाभावितस्यमितितदनुकूलमेव ननत्रविवादः यद्वाचस्वप्नप्रधानयोरिवभोजनव्रतनयोरेवतुक्तिस्तदाप्रति
तिपत्तपूर्वभावस्कृतिंविनाहुर्भिन्नएव यदुक्तमानन्तर्यंक्त्वार्थेनघस्यप्रतीतिकपूर्वकालत्वमर्थलभ्यमितितत्रा
नन्तर्यार्थत्वंयदास्यात् स्यादपितथाननुतदस्ति तथाहि प्रकृतिप्रत्ययोःप्रत्ययार्थप्राधान्येनेतिप्रकृत्यर्थविशेषि
तस्यार्थप्रतिपादकत्वंतावत्क्त्वाप्रत्ययस्यवक्तव्यं नह्ययमप्यादिशब्दवत्निरंकुशोयेनानन्तर्यमात्रंप्रतिपादये
त् एवंचानन्तर्यवादीप्रष्टव्यः किमानन्तर्यंप्रकृत्यर्थोपरक्तमभिधत्तेकिंवोत्तरक्रियोपरक्तं आद्येआनन्तर्यंपूर्व
तोपरक्तंउत्तरतोपरक्तमानन्तर्यमात्रंवा नाद्यः सर्वनाप्रतिपादकशब्दाभावादिष्टापत्तेश्च नद्वितीयः भोजनस्ये
वोत्तरकालापत्तेः नतृतीयः आनन्तर्यमात्रप्रतीतावपिव्रजतिनिरान्तपूर्वोत्तरभावइतिशब्दान्तरापेक्षाप्रसंगा
त् द्वितीयत्वसंभावितमेव नह्यन्यप्रकृतेरुत्पन्नस्यप्रत्ययस्यान्यप्रकृत्यर्थोपरागइतिसंभवति अतिप्रसंगा

व्य॰
१७

17

त् किंवा तत्रापि किं तद्धुपरक्तमानं तत्वमात्रं वदति सर्वतो पहितं उरस्तोपहितं वा नाद्यः विवक्षितताभा
वात् अत एव न द्वितीयः न तृतीयः उत्तरतावेदकशब्दाभावात् अथानंतर्यमुत्तरभावित्वमेवास्मात् तथापि
भुजेरुपपुन्यत्तो व्रजेरुत्तरकालतां बोधयतीमाश्चर्यस्तु एव शास्त्रपरिपाकः अथ व्रजनविशेष्यकेनुभ
वो भोजनस्य पूर्वकालतामुपगच्छत्यपगच्छत्येव भोजनस्य पूर्वकालत्वेः भिधेये व्रजनस्य पूर्वकालता भोजनक्रियेति
भोजनविशेष्यकानुभवश्च स्यात् केरितिचेत् नन्विदं दंडेन गामानयेत्युक्ते दंडस्य करणत्वेनाभिधाने आनयनक्रिया
करणाद्दंड इति अनुभवस्तत्कोहं दंडकरणिकाक्रियेति क्रियाविशेष्यकोनुभवो यथाति तस्मा घ्यादंडकरणि
काक्रियेति व्रजनविशेष्यकोनुभवः अयं तावदुत्तरकालतापत्तीति स्त्वर्थान्तर घट्मानयनक्रियापाद्दंडसाध्यप्र
तीतिरेवेति सरवीभवनं चानंतर्यक्ताशर्थः सांतरेपि भोजनादौ क्ताद्दर्शनात् न च समयोगाभासे बाधकाभावात्

राम॰
१७

यमुनत्कं प्रधानक्रियाप्रतीतिकृतमेव प्रतिपन्नत्वं वैकालत्वमिति तदिति मंद भोजनं प्रतिव्रजनतस्याधान्या
भावात् तस्यनदंगत्वात् तदंगत्वेनास्तित्वष्टकृताहि वृद्धत्तरकालत्वस्यापि संभाविनत्वाद्धिमलमतिविस्रौरूपनि
श्चयेनक्तनिः प्रातर्गीयत्रतमेतावत्कल्पनाभ्यामविप्रुक्तत्रैशासिद्धांतवत्पूर्वकालतायामेवव्याप्रनयवइति तस्मा
त्पुष्टनिश्चिमरामरस्तांपठेदिति परस्परं विरुद्धे विशेषणांविशिष्टतयासाधकत्वाभिमताभ्यां हेतुभ्यां प्रतीयमा
नापाहेवनापास्तास्तिकत्त्वपक्षत्वांसाधयेदिति नात्पर्यं अशयंप्रवेपत्त्कमः महर्षेर्भगवतोवाल्मीकिजन्म
नः परप्रतारकत्वानपयनेरस नितांहशेर्थेनाहकत्वेनवर्णितायोगादितरकविहृष्टतावशभेनमिथ्यावादित्वक
ल्पनावत्तपुक्ता येनयथाश्रुतार्थसंभवः स्यात् नचवागानीयक्तनिपपीलोचनयापियथाश्रुतार्थसंभवः भो
कवतुलीलाकैवल्यमितिन्यायानुगृहीतस्तत्रिपुरारोणांनिहासमसहितादोनस्यवस्तुतो नेजोनिमित्तपासिद्धेश्च

वृत्र॰
१८
18

नौ नावन पूर्वापरं चरतो मायपै नौ शिशू क्रीडन्तौ परि यातो अध्वरं विश्वान्यो भुवनानि चष्ट ऋतूनन्यो विदधज्जायते
पुनरिति अस्यार्थः एतौ मायाशिशू संतौ अध्वरं परियात इत्यन्वयः एतौ कृष्णमासा महात्म्यो श्रीरामलक्ष्मणाभि
धौ शिशू भूत्वा अध्वरं विश्वामित्रस्य यज्ञे अनेकराक्षसविहिंसितं परिपातः स्मास्मो रक्षतां येत्यर्थः कथंवा तयोः शि
शुत्वमित्यत आह मायेति मायाभिधया स्वशक्त्येत्यर्थः अनाद्याविद्यैव स्वाश्रयव्यामोहकत्वाकारेणाभिम
तामायात्वेनोच्यत इत्येके भिन्नैवाविद्यातो मायेत्यपरे सर्वथा शिशुत्वं नावत्विदं कथंभूतौ क्रीडन्तौ नाटका
वधसुबाहुप्रभृतिवधक्रीडासक्तौ एतौ काविति अपेक्षायामाह यो पूर्वापरं चरन्त इति भावप्रधानो निर्देशः अग्रज
त्वमनुजत्वं च प्राप्तावित्यर्थः किंच एकोऽग्रगामी द्वितीयश्चानुगामीति व्याख्येयं पुनः काविति अपेक्षायामाह
ययोर्मध्ये अन्य इत्येकः विश्वानीति समस्तानीत्यर्थः भुवनानि अभिचष्टे प्रकाशयति स्वात्मना विश्वप्रकाशक

राम॰
१८

हेतुरित्येकं सर्वज्ञ इत्यपरे अन्ये पुनरुक्तं न विंदंत अयमर्थः लक्ष्मणादोषावतारत्वात् शेषस्य कालात्मकत्व
स्यैवायं कालोऽस्यपारत्वादनंतः सोऽनंत इति कीर्तित इति पुराणादेवगतेरनंतशब्दस्य शेषवाचकत्वस्य अनंतस्यास्मिना
गानामिति भगवद्गीतादौ प्रसिद्धत्वात् कालस्य चाखंडदंडायमानस्य संततप्रसुखवर्तुकरत्वात् रुक्मिणिदृष्टं इत्या
ख्यक्के पुनः परं का काहिगोत्रकन्यायेनेत्यत्र संबध्यते नचायमयमर्थः यदा यदा श्रीरामो जायते तदा तदा शेषा
त्मा लक्ष्मणोऽपि जायत इति इदानीं विश्वामित्र्यो भुवनानि च सृष्ट इति पृथक्कृतत्वात् उक्तः श्रीरामः ऋतुनिर्गम्यापोत
प्रतिसृष्टिरवतरतीत्याह नवो नवो भवति जायमानो ह्नां केतुरुषसामेत्यग्रं भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचंद्रमास्ति
रते दीर्घमायुः अस्यार्थः यो जायमानः प्रतिसृष्टिउदयमानः स च नवो नवो भवतीति संदरतया प्रतिक्षणं नवद्वयेष
हणीयो भवतीत्यर्थः इदं कुतो वसीयत इत्यत इत्याह चंद्रमा इति चंद्रशब्दोऽभिल्लरुत इत्यर्थः रामचंद्र इति व्यपदे

शोहि श्रीरामे प्रेङ्खणीपनमन्त्रेणैवास्तीति भावः कथंभूतः अ इत्यादिनाम्नां केतुर्विशेषकः प्राणिनि इत्यादिना निर्ह्रीर
घुनाथोपासनयोग्यां तितान्विविशिष्टानीति भाव यश्च राम उपसामग्रे प्रातः कालानामग्रे ब्रह्ममुहूर्ते एनी
तिस्विंननीयत्वेन शान्नोतीत्यर्थः नत्र जगदीशस्यैवं हृदि शान्तिहितत्वादिति भावः यश्चाजायमानो देवेभ्यो भागयज्ञ
भागं विदधाति राक्षसादिकृतयज्ञविध्वंसं करोतीत्यर्थः यश्च श्रूयतेऽस्य तिपथमागच्छन् दीर्घमायुः प्रति
रेनेतद्यातीति तस्मात्सकलवेदशिरोमणिभूते वेदे श्रीरामस्य जन्मोत्कर्षेनेव स्वरूपपर्यालोचनयापि श्रीरामोपास्यत्वो
तार्थसंभवः नचानयोर्मन्त्रयोरस्मैरर्थव्याख्यानत्वादस्मासु पिकीर्त्यारव्यातिमंतव्यं चत्वारि शृंगेत्यस्य मन्त्रस्या
न्यैः कालादिपरतया व्याख्यानेऽपि हेतुराज्ये विषुवति नियुक्तत्वात् तदनुरूपापाव्याख्याया एवोचितत्वदर्शना
दस्मापारव्याख्यापाठोचितत्वात्तथात्र किं निरामकमिति चेत् अभिधानसामर्थ्यमेवेत्येवैहि चत्वारित्यत्र

च वचनाभिधानसामर्थ्यमस्पष्टमिति राघवार्थकल्पनायां नियामकापेक्षाभावात्तु ननु यथेति साहुराशीस्त्वकल्पा
कौशल्यायां पुरः पुमानित्यादिपुराणानि प्रसिद्धान्येव न च सूर्यवंशजो राजा भूतनरश्च कुशोऽभून्न मध्ये दशरथश्री
रामावेव नजातौ पौराणाल्मीकिनापि कल्पितावितिकल्पना युक्ता मानतिस्त्विकमनोर्विरोधात् कुशाद्युत्पत्त
थ्येमस्यापेक्षणीयत्वाच्च किंच राघवश्रुतिसामान्यमंगीक्रियते न तर्हि श्रीकृष्णाद्युपाख्यानपवित्रितान्वयसमष्टौ
गतेसकलपुराणाद्यनारोपणापीति न्युष्टविस्तुभक्तिः प्रकटिता न च श्रुतिसामान्यस्यापि विशेषानित्यानित्य
संयोगविरोधापत्तौ किलतत्परिहारायैतन्न्यायोभ्युपगंतव्यः किं ते क्रतावनीत्यादिवत् न च निरंजनस्य विशुद्ध
त्मनः परमपुरुषस्य गर्भवासादि निविपुलतरवहनानुभवापादकजन्मांगीकरणमप्रमाणकनिष्ठावेशेन च सिं
हादिशरीरद्वयोनिजशरीरांगीकरणेनैव चिकीर्षितकार्यसिद्धिरितिवाच्यं राघवशब्दार्थनावशेनतथांगीकारा

वृन्दा०
२०

20

त् तथाहि रावणेन किल मनुः किल मनुष्येभ्यः नारम्यापरेण मनुष्यव्यतिरिक्तान्मम मृत्युर्माभूदिति तेन वरः समाराधि
तो धाता प्रार्थितः तस्य तथैव वरं ददौ तत्र यदि परमात्मा जगद्गुरुणापराजितो मानुष्यं शरीरमनंगीकृत्य रावणं हन्यात्
ब्रह्मवाक्यमसत्यं स्यादिति तन्निर्बंधनगर्भवासांगीकारात् अतींद्रियज्ञानाभावेपि ज्ञाज्ञापरिपालनें द्रियनिय
मस्तम्यग्निज्ञताविकत्थननारीनां मानुषधर्माणामंगीकारः वदंति ह्याधुनिका अपीदृशं पुरुषं ग्राममेव लोका
स्मिन् ग्रामे ऽयमेव मनुष्य इति नच सहजसर्वान्तरस्य तस्य गर्भवाससंभवः क्लेशोपि वक्तुं शक्यः शरीरोपाधौ
क्लेशावश्यंभाव इति चेत् न नहि शरीरं क्लेशसंबंधहेतुः किंतु स्वकर्मवेनाहदृष्टं नच तदीश्वरस्यापि अस्ती
ति कुतः क्लेशावसरोपि न चैवं जात्यक्लीबव्याप्तिवर्णनमपि न युक्तमिति वाच्यं तस्य मिथ्याभिमनरूपत्वात्।
उक्तं च भागवते स्त्रीसंगिनां गतिरिति निश्चयपांचकारेति नच तत्स्वकर्मवेनाहदृष्टाभावेन ईदृशशरीरे हयानुमतिः

एप०
२०

शरीरस्यादृष्टजन्यत्वनियमादिति वाच्यं अस्मदाद्यदृष्टजन्यत्वात्तस्य शरीराभिमानिगतादृष्टाजनितत्वनियमा
च्छरीरान्यत्वेनेश्वरस्य तदभावेन तदभावइति चेत् न तदुत्पत्तिमन्मात्रस्यादृष्टजन्यत्वमात्रेनुगतेमतिशरीररूपोत्प
त्तिमत एव विलक्षणानुगतकल्पनायां मानाभावात् मुक्तईश्वरशरीरोद्भवानुकूलधर्मोप्रमाणान्नास्मददृष्टेनेश्व
रशरीरोत्पत्तिः नहि स्वर्गकामः पशुकामः इन्द्रियकामो वृष्टिकामः इत्यादिवदीश्वरशरीरोत्पत्तिकामः किंचित्कुर्या
दिति श्रुयतनुतिचेत् न कश्यपादिनादितिमिलत्पयसा पुष्कलेनेश्वरमाराध्य त्वया मनुजेन भवितव्यमिति याचि
तेन जगदीशेन शरीरं गृह्यतइति शास्त्रप्रसिद्धेः तस्मादेवं तर्कसहकारिणा दृढं प्रयुज्यते ईशः रामशब्दव्यव
हारशरीरावच्छेदेनोत्पत्तियोग्यो भवितुमर्हति लीलावत्तात्मत्वात् दत्तवदिति मुक्तात्मसु व्यभिचारवारणाय ली
लावदिति ननु लीलाशब्देन शरीरचेष्टोच्यते इच्छाविशेषो वा नाद्यः अन्योन्याश्रयात् न द्वितीयः इच्छायाः का

२१

21

कामः संकल्प इत्यादिना मनोनिष्ठतावगमात् ननु विशेषगुणरहितत्वान्मनसः कथं तद्गतत्वं विशेषगुणात्मताया इ
च्छाया इति चेत् न मनःपरिणामित्वेऽपीच्छायाः पूर्वीहाहृतशरीरवत् विशेषगुणरहितत्वे मनसः प्रमाणाभावा
त् करणाद्याधारत्वात्वं ननु श्रुतिविरोधे स्वार्थसाधकं अप्रमइति अन्यः प्रतीयत इति कथमिति चेत् अन्यः प्रयत्न
ते अस्मच्छ्रुत इत्यप्युक्तमिति आत्मन्येव चेष्टाश्रयत्वात् आत्मन्यमूर्तत्वाच्चेष्टा न संभवतीति शरीरे गौः कि
यत इति चेत् श्रुतिविरोधात् नात्मनीच्छा संभवतीति तुल्यं तस्मादिच्छाया अन्तःकरणधर्मत्वात् तत्समवेतत्वाद् सि
द्धौ हेतुवदन्तो मतमयाकर्तुः प्रतिज्ञाया च तया हेतुविशेषोपादानात् न च तत्प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरिति वाच्यं म
नोऽक्षवत् इन्द्रियत्वात् चक्षुरादिवदिति प्रमाणात् अन्यथा ज्ञानप्रयत्नयोरपि तत्त्वांगीकारेण नमात्मकथयेति वि
पक्षे बाधकस्तर्कः न श्रुतिविरोधः कामादीनां मनोधीनात्मत्वम् प्रतीयमानत्वात् परिणामरूपत्वाभिधानेनोपच रि

एष

२१

तार्थत्वात् चक्षुरादिवदितिप्रमाणात् आत्मस्यात्मनस्संयोगस्यापि तदंगीकारेण गगनस्य कस्यचिति विषयेन्द्रि-
यकत्वर्के नत्र्कतिविरोधकामादीनां मनोर्थानामनुपपन्नत्वानुपत्तिस्तत्त्वावधानेनापि चरितार्थत्वात्

अग्नेः स्वार्थप्रमाणाभावात् नकोपादहीतापाएव अग्नेःस्वार्थसाधकत्वात् किंच मनीछा नित्याऽनित्या वा
नाद्यः सर्वथाप्रयत्नोत्पत्तिप्रयत्नोत्पत्तिप्रसंगात् न द्वितीयः असमवायिकारणानिरूपणात् आत्मसंयोग एव अ-
समवायिकारणमिति चेत् न तस्य सर्वदा सत्वेन इच्छाया अपि सदातनत्वप्रसंगात् प्रयोजनवदृष्टज्ञानवदात्मसं-
योगोकारणमितिचेत् किंयोज्ञानजनकः स एव किं वान्यः नाद्यः एकस्यासमवायिकारणस्य भावे कार्यद्वयज-
नकत्वायोगात् न द्वितीयः मनःस्वसमवेतविशेषगुणाजनकसंयोगाधिकरणं इन्द्रियत्वात् चक्षुरादिवदिति दिक्
यद्यप्यनुमानं विमतानो मनसि योग्योभवितुमर्हति विभुत्वादाकाशादिवदिति न तु किमवच्छिन्नस्य तस्योत्पत्तिर्निवि

ध्येते किंवाऽनवच्छिन्नस्य नाद्यः दृष्टापत्तेः नद्वितीयः आकाशेव्यभिचारात् घटाकाशादेरुत्पत्तेरंगीकारात् तस्मा
न्मुख्यार्थपरित्यागेकारणाभावान्नस्फूर्तिसामान्यमंगीकर्त्तव्यमितिचान्नं एवंप्राप्तेऽभिधीयते यत्तावदुक्तं भगवतोम
हर्षेर्वल्मीकजन्मनः परब्रह्मतारकत्वानुपपत्तिरितितद्दोषमिति भ्रमः यत्त्वक्तमप्रतिन्नाहृशोर्थे परमकारुणिकानां ने
षांतथात्वेनवर्णितोपपत्तेः लोकोहिप्रायःसंसारासक्तधीर्नसहसैववेदांतवेद्यंब्रह्मजगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतु
भूतंद्रष्टुंचानुप्रपन्नत्वेनचतुर्व्यासव्यपदेश्यं वक्तनतत्कथंसंगकूटस्थंस्वप्रकाशमीश्वरंत्वनीवत्वाभ्यामना
क्रांतंज्ञातुमलंजन्मशतार्जितदुरितदोषापस्नुतांतःकरणपाविषयैकतारत्वात् तद्रूपंवाल्मीकिःकृपयायथा
तस्मिन्नब्रह्मणिलीनांतःकरणोभवतिलोकः यथाख्यायिकाविरच्यतेतत्त्वचरमविशेषोत्पादनेनसुहृद्या
वर्जनेकृतवानेवंचात्राभिरताःसंतोवालिशादुत्तरत्रेरंवेदांतशास्त्रपरिपाकवशात्स्वयमेवापापकुशलामन्त्रिमा

णाचातुर्यज्ञास्यति तरिष्यति च संसारसागरमिति तस्याधिसंधिः अत एव सकलकविमुकुटालंकार इति गीयते य
थानायं कालिदाससमः श्रीहर्षो हि वल्लोकोत्तरवर्णननिपुणो येन कविवर्यःस्मात् अपि च यतो भरद्वाजादिवत् अकृते
पि कालं संभवति तच्छैलीमनुविदधानस्य व्यासोऽपि नैषधपुराणानि प्रवर्तितवानिति स्मादिकविरयमेव गीयते तथा
हि कर्मणि प्रवर्तेऽपि तुं प्रजापतिमात्मनो वपामुत्खिद्य तामग्नौ प्रयच्छन् ततोऽजस्तूपरः समभवत्ताः स्वदेवताया
अलभत इति प्रतीयमानार्थविवक्षयार्थान्तरतात्पर्ये वेदेऽपि दृश्यते किमुतात्रपौरुषेये। तस्य कवेरयमाशयः द
शरथ्या नाम वेदः दशपुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गालङ्कृणा एषां प्रचारोपायायास्येति बुध्यन्तामास च सक
लवर्णाश्रमनिपटत्वाद्राजेति कल्पितः तस्य च कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकस्य तिस्रः पत्न्यः कौ
शल्यासुमित्राकैकेयीशब्दवाच्याः। कोशलदेशे प्रायशो ब्रह्मनिष्ठा लोकाः ततस्तस्मिन् देशे ब्रह्मप्रतिपादनश

वग्र० २३

23

केरितिवक्तव्यत्वाद्रात्मा कौशल्येति व्यपदिश्यते कैकेयेषु प्रायशः कर्मठाः लोकाः कर्मप्रतिप्रतिपादकशक्ते
स्तत्राविर्भूतत्वात्कैकेयीति व्यपदेशः मागधदेशेतु पासनाशक्तेरभिव्यक्तेर्मागधीति व्यपदेशः साकर्मब्रह्मानु
कूलार्थप्रतिपादकत्वात्सुमित्रेत्यपि व्यपदिश्यते ताःशक्तयस्तदेकाधीनत्वात्तत्पत्नीत्वेन कल्पिताः एवंच
तात्पर्यपर्यालोचनात्मकपुत्रेष्टिनिरूपिताभिव्यक्त्युपायेनैतयातत्पाशक्त्या श्रीरामादप्यखत्वादौपिइदंप्रथमतः
प्रतीतिविषयत्वासाम्येनोत्पन्नाइतिकल्पिताः तत्रब्रह्मांडात्मकेनकौशल्याशब्दवाच्ययाशक्त्या दृंडायमानस्व
प्रकाशनिरंजनचैतन्यप्रतिष्ठयामायया तत्स्वप्रकाशतामावृत्य जगदाकारेण परिणामं नाकृतावच्छेदेन जगन्नियंतृ
त्वसंतं सर्वशक्तिमत्त्वजगदीश्वरशब्दव्यपदेश्यश्रीरामाख्यब्रह्मप्रकाशितं एतदेवमहर्षेर्मतमित्यभिसंधाय भग
वतास्तत्रकृतोक्तं शास्त्रयोनित्वादितिविवृतंचश्रीमताभाष्यकृता शास्त्रयोनिःकारणमस्येतितेनतपुत्रतए

एम० २३

व वेदे ब्रह्मपितृत्वोपचारः ततः कर्मकाण्डात्मके न वेदेन केकपीठाह्ववाच्यपाशक्त्या अविद्यापरिणामान्तःकरणमुकु
रोपाधौ प्रतिबिंबिते चैतन्ये अविद्याहृश्शितसंबंधसमासादितजीवत्वविभागमंतःकरणकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपरक्ते
नानाविधानज्ञानेहमप्पिते यमातेम्याढीत्वघामस्पकर्मजैकस्वभावतेजात्मकं भगवत्तशह्ववाच्यं चैतन्यस्वरूपं प्र
काशितं । ततउपासनाकाण्डात्मकनवेदे तत्सुमित्राशह्ववाच्यपदेश्यपाशक्त्या स्वर्गापवर्गोपायभूतोपासनाप्रकरणेन चै
तन्यावस्थाद्वयं प्रकटितं तत्र प्राचीनसुकृतक्षीणकल्मषो वेदान्तोक्तोपासनां ब्रह्मभावापर्विधत्ते विश्वभावनात्मा
वस्तुमात्रब्रह्मरूपं संसारदशायामेव पश्यति तद्ब्रह्मणाशह्ववाच्येनैव चन्यं ब्रह्मशह्वप्रकाश्यश्रीरामावतारस्यानुकूल
मिति तत्सहचरितं गीयते यत्तु वेदान्तप्रतिपाद्यां सर्वस्य ब्रह्मात्मकतामभिधायन्नपि नाविद्याविनाशानुकूलत्वं
नास्ते किंतु प्राचीनकर्मसंस्कार— वशात्कामानेव चिंतयति तत्रैतन्मं शत्रुघ्नशह्णाभिधेयं नैजसात्मकानानुकूलमि

ति प्रज्ञात्मकं तत्सहचरितं गीयते एवं च सुमित्रायाः पुत्रद्वयं एकः श्रीरामानुयायी एकश्च भरतानुयायीति प्रसिद्धिः
अत्र गायत्र्यां दृशानीमा परोरजसासावकारानुकूलप्रयत्नवत्त्वात्स्वप्रदयायानुकर्ममात्रानुकूलप्रयत्नवत्त्वात्सहप्रयत्नेन
रीचियं दृशेति सुषुप्तिदृशेत्यभिव्यपदिश्यते सीतानुमापेव स्वनादिसिद्धा अत एवास्यामयोनिजीत्वप्रसिद्धिर्जन
कपालिता च भवत्येव न ह्यजनकस्तादृशः पालनं करिष्यतीति तथाहि मात्रविशुद्धेनैव तन्येन जीवब्रह्माभावा
यत्नेन पालितैव तस्याधारत्वात् भवति च तत्क्षेत्रस्य जनकं सर्वजनकमायासंग्राहकत्वात् घटजनकमृत्पिण्डसं
यह्यत्कुलालोऽपि जनकत्वव्यपदेशं लभते तद्वदिति यथा च श्रीरामादीनां स्वरूपाण्यपस्माभिरुपवर्णितानीति
यैव वैदेह्श्रीरामोत्तरतापनीये प्रणवव्याख्यायामुक्तं श्रद्धयैतेन श्लोका भवति अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रिर्विश्वभा
वनः उकाराक्षरसंभूतो भरतस्तैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकस्तु शत्रुघ्नो मकाराक्षरसंभवः अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मा

वज्र०
२५

नैकैकविग्रहः २ श्रीरामसान्निध्यवशाज्जगदानंददायिनी उत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणीसर्वदेहिनां ३
सासीताभवतीज्ञेयामूलप्रकृतिसंज्ञितेति॥ ॥इतिश्रीमद्द्वभवद्धहमहामुद्गलेनलिखितं ॥ संवत१९६९

25

राम०
२५

का० व्या०

वज्रपंजर

पु०

३५